

UOT-811.521.1

Səhifə:77-83

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2024.2.77>

Dilbər Camali
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Mail: dilber.mehdiyeva@gmail.com

TÜRK DİLLƏRİNDƏ NİDALAR

XÜLASƏ

Nitq hissələri içərisində xüsusi yeri olan nidalar türk dillərində olduqca zəngin və rəngarəngdir. Türkologiyada nidaların hamı tərəfindən qəbul olunmuş vahid təsnifi yoxdur. Nidaların az tədqiq edilməsi, bəzi oxşar cəhətlərinə görə təqlidi və vokativ sözlərin nidalara daxil edilməsi, nidaların spesifik çoxmənalılığının nəzərə alınmaması bu məsələnin həllini çətinləşdirmişdir. Bu baxımdan türkoloji ədəbiyyatda nidaların leksik-semantik bölgüsünə dair mövcud təsniflər qüsurudur. Bəzi əsərlərdə isə nidaların spesifik çoxmənalılığı nəzərə alındığından verilmiş təsniflər də qismən müvəffəqiyyətli olmuşdur. Məqalədə onların nitq hissələri içərisində mövqeyi müəyyən edilmiş, müxtəlif alimlərin dəyərləndirilmələri nəzərdən keçirilmiş, əldə edilən nəticələr müəyyən fikirlərə gəlməyə imkan yaratmışdır. Məqalədə türk dillərində işlənən nidaların xüsusiyyətləri təhlil edilmiş, məna qrupları göstərilmişdir.

Açar sözlər: nidalar, türk dilləri, leksik-semantik, nitq hissələri və s.

Giriş: Nidalar hiss və həyəcan ifadə edən xüsusi nitq hissəsidir. İstər türk dillərində, istərsə də dünya dillərinin hamısında mövcuddur. İlk dəfə latın dilinin qrammatikasında *inter* və *iection* sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş bu termin “ortaya yerləşdirilmiş” mənasını verməkdədir [13, s.19]. Nidaların tədqiqində hələ də öz həllini tapmayan mübahisəli məsələlər var. İlk növbədə bu problem, onların təsnifatının aparılmaması və sərhədlərini düzgün müəyyən etməməklə əlaqəlidir. Azərbaycan və digər türk dillərində nidalar bəzən zərflər, bəzən ədatlar, bəzən də təqlidi sözlərlə qarışıq salınmış, sadalanan söz qruplarının içərisində əridilmişdir. Nidaların nitq hissələrinin ümumi sistemində aralıq mövqe tutmalarının bir nömrəli səbəbi onların başqa sözlərlə əlaqəsinin olmaması, digər nitq hissələri ilə çox az bənzərlik təşkil etmələridir. Nidalar dilin emosional dairəsini səciyyələndirir.

Rus dilçiliyində nidanın öyrənilməsi ilk növbədə M.V.Lomonosov, daha sonra isə V.V.Vinoqradov, A.A.Şaxmatov və A.X.Vostokovun adı ilə bağlıdır. Ümumilikdə, rus dilçiliyində nidalara baxış bucaqları fərqli olmuşdur. A.A.Şaxmatov, A.X.Vostokov, V.V.Vinoqradov kimi dilçilər və onların tələbələri nidanın nitq hissəsi kimi öyrənilməsinə çalışırdılar. Bu fikirlə razılaşmayan A.M.Peşkovski və N.I.Qreç isə nidaları nəinki köməkçi nitq hissəsi, onları heç söz olaraq belə qəbul etmirdilər. Bunun üçün də nidaların quruluşunu və sintaktik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasını lazım bilmirdilər.

V.V.Vinoqradovun nidaların tədqiqində xidməti daha çoxdur. Alim nidaların özünəməxsusluğunu onların hiss və həyəcan bildirməsində gördü. Bu səbəbdəndir ki, o, nidaları xüsusi nitq hissəsi olaraq araşdırırdı. Q.Rüstəmov yazır ki, *müasir rus dilçiliyində nidalar təsriif olunmayan, müxtəlif qeyri-iradi hissələri, ruhi vəziyyəti, emosional reaksiyaları əks etdirən söz qrupu hesab edilir*. [16, s.136].

Məşhur alim İ.A.Batmanov da bəzi dilçilər kimi nidanı köməkçi nitq hissəsi hesab etmirdi. O, nidaların isimlər kimi hal şəkilçiləri qəbul etdiyini qəbul edərək onları adlar qrupuna daxil etmişdir [21, s.43]. Ancaq demək olar ki, şəkilçi qəbul etmək qabiliyyəti ayrılıqda leksik mənaya malik olan sözlərdə mümkündür. Əlavə olaraq demək olar ki, ismin sadalanan şəkilçilərini qəbuletmə xüsusiyyəti substantivləşən sifətə də aiddir. Nidaların isə isimləşmə özəlliyi yoxdur. Başqırd dilini araşdıran H.K.Dmitriyev nidalardan həm isimlərdən, həm də feillərdən fərqlənən qədim bir söz qrupu kimi bəhs etmişdir [22, s.48-49].

A.H.Kononov isə nidaları xüsusi nitq hissəsi olaraq qəbul edirdi [24, s.60].

Türkologiyada nidaların hamı tərəfindən qəbul olunmuş vahid təsnifi yoxdur. Nidaların az tədqiq edilməsi, bəzi oxşar cəhətlərinə görə təqlidi və vokativ sözlərin nidalara daxil edilməsi, nidaların spesifik çoxmənalılığının nəzərə alınmaması bu məsələnin həllini çətinləşdirmişdir. Bu baxımdan türkoloji ədəbiyyatda nidaların leksik-semantik bölgüsünə dair mövcud təsniflər [24, s.60] qüsurludur. Bəzi əsərlərdə isə nidaların spesifik çoxmənalılığı nəzərə alındığından verilmiş təsniflər də qismən müvəffəqiyyətli olmuşdur [26, s.65].

Mirzə Kazım bəy nidaları müstəqil nitq hissəsi saymamış onları hiss və həyəcan bildirən köməkçi sözlər kimi qələmə vermişdir. O, Azərbaycan dilindəki bir çox nidanın rus dilində tərcüməsini vermişdir. O qeyd etmişdir ki, xalis türk mənşəli nidalar çox azdır.

N.İ.İlminski “Qırğız dilinin öyrənilməsinə dair materiallar” adlı əsərində qırğız dilində olan bəzi nidaları qeyd etmişdir [23, s.140]. Bu məqalədə İlminski ilk vokativ sözləri də nida hesab etmişdir.

K.Hacıyevin çapdan çıxmış “Azərbaycan dilində nida” monoqrafiyasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Müəllif bir çox mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. K.Hacıyev leksik xüsusiyyətlərinə görə nidaları üç qrupa ayırmışdır: 1) emosional nidalar; 2. əmr və müraciət bildirən nidalar; 3. adət və qaydalarla bağlı nidalar. O, nidaları semantik baxımdan isə iki qrupa bölmüşdür; 2. təkmənalı nidalar, 2. çoxmənalı nidalar [10, s. 215].

Məhərrəm Erginin “Türk dilinin qrammatikası” əsərində nidalar “hisslər və emosiyalar” ifadə üçün istifadə edilən sözlər kimi tədqiq edilir. Erginə görə onlar təbiətdəki hissələrin, duyğuların və səslərin təzahürləridir [6, s.349]. T.Banquoğlu Zeynep Korkmazın “Türk dilinin qrammatikası” əsərində işlətdiyi ifadələrə istinad edərək nidaları hiss, arzu, canlı, cansız və bəzən kimisə təsvir etmək və xitab etmək üçün istifadə olunan sözlər kimi [1, s.396]. Zeynəb Korkmazın hazırladığı “Qramer Terimləri Sözlüğü” əsərində nidalar üçün danışanın qorxu, sevinc, acıma, təəccüb kimi müxtəlif duyğu və həyəcanını təsirli və qısa surətdə ifadə etməyə yarayan sözlər kimi dəyərləndirir. Məsələn: *al!, e!, ah!, ay!, ey!, ya!, hah!, o!,vah!, eh!, hay hay!, vay!, of!, uf!, pöh!, tu!, aman!, haydi!, bravo!, hişt!, yazık!,hop!, yuh!, yuha!, hu!, be!, sakın!, Allah!, Tanrım!, Yarabbi!*[14, s.157]. və s.

Sür Əkər "Çağdaş Türk Dili" əsərində nidaları “*təbiətin səslərini təqlid etməyə çalışır, yaxud emosiyaları və həyəcanı ifadə etmək üçün istifadə olunan sözlər kimi*” qiymətləndirir. *Nidalar təbiət səslərini təqlid etmək və "ifrat" emosiyaları ifadə etməklə yanaşı zəng etmək, soruşmaq, göstərmək və ya cavab vermək üçün istifadə olunan sözlərdir*” [5, s.361].

Qədim türk yazılı abidələrinə, xüsusilə, Orxon-Yenisey abidələrinə həsr edilmiş əsərlərdə modal sözlər və nidalar ayrı bir nitq hissəsi kimi tədqiq edilməmişdir. Bu təbii ki, abidələrdə onların say azlığından və ya heç rast gəlinməməsindən irəli gəlir. Ümumiyyətlə, prototürk dövründə nidaların varlığı mübahisəlidir. N.Xudiyev qeyd edir: “*Qədim türk yazılı abidələrinin içərisində yalnız Yenisey yazılarında ah, əfsus, heyf mənalı ifadə edən iki nidanın: “yita” və “iyu” - sözlərinin işləndiyinə təsadüf edilmişdir. Məsələn: Üç oğluma adındım, yita, bökmədim (Y. 11) – Üç oğlumdan ayrıldım, əfsus, doymadım; Kadaşım adırıldım, iyu... (Y. 13) - dostumdan ayrıldım, əfsus... [11, s.459]. Ancaq F.Zeynalov isə protürk dövründə nidaların varlığını inkar edərək yazır: “Nidalar protürk dövründə olmamış, sonralar meydana çıxmışdır. Onlar həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrindən fərqlənir. Belə ki, nidaların lüğəvi mənası yoxdur, onlar sözyaratma prosesində iştirak etmirlər və eləcə də sözlər arasında sintaktik münasibətlər yarada bilmirlər” [20, s.342]. Ə.Şükürlü də F.Zeynalovla eyni fikirdədir. “Qədim Türk yazılı abidələrində köməkçi nitq hissələrinə qoşma, bağlayıcı və adatlar daxildir” [17, s.140]. N.Xudiyev isə abidələrdə işlənən bu iki sözün feillərdən əmələ gəldiyini hesab etmişdir. O, yazır ki, *yita* sözünə qədim yazılarda daha çox müraciət edilmişdir. Qədim yazılı mətnlərin böyük bir qismi dini yazılar olduğu üçün, çox güman ki, hiss-həyəcan ifadə edən sözlərə çox da müraciət edilməmişdir. Bu da onların olmaması fikrini inkar etmir.*

Nidaların türk dillərində həm yazılı, həm də şifahi nitqdə xüsusi yeri və funksiyası olan söz qruplarından biridir. Nidalar sevinci, kədəri, həyəcanı, bir sözlə, emosiyaları sadə və qəti şəkildə çatdırmaq üçün istifadə olunur. Z.Korkmazın təsnifatına görə nidalar, adətən, acıma, qorxu,

səslənmə yəni çağırış, arzu, hədələmə mənalı verən sözlərdir. Türkiyə Türkcəsində də nidalar morfolojiyanın daxilində gah köməkçi nitq hissələrindən biri kimi, gah da ayrı xüsusi bir nitq hissəsi kimi tədqiq edilmişdir. Bu bölgədə Z.Korkmaz da nidaları ədatlardan ayırmış və ayrı nitq hissəsi kimi tədqiq etmişdir. Əlavə olaraq qeyd edək ki, T.Banquoğlu, Tuncer Gülensoy, Midhad Sadullah, Kaya Bilgəgil, Əhməd Cavd Emrə, Tahir Nejat Gencan və başqaları nidaları köməkçi nitq hissələrinə daxil etmir, digər bütün nitq hissələrindən ayrı bir söz qrupu olaraq dəyərləndirmişlər [2, s.134].

Məhərrəm Ergin nidaları ədatların bir alt qrupu olaraq dəyərləndirərək yazır: “*Bunlar hisslər və duyğular, sevinc, kədər, ağrı, nifrət, təəssüf, həvəs, təbii səslər, çağırışlar, bəyənmə, rədd etmə, soruşma, göstərmək kimi ifadələri bildirən köməkçi nitq hissələridir*” [6, s.349].

N. Hacıeminoğlu, “*Təqdir, dilək, dua, heyrət, kədər, təəssüf və oxşar duyğuları və həyəcanı ifadə etmək üçün istifadə olunan sözlərə nida deyilir*” tərifini verir [9, s.23].

Kaya Bilgəgil yazır: “*Nida müxtəlif duyğu və istəklərlə idarə olunan, həyəcanla yüklənmiş və insan səslərini, qışqırıqlarını ifadə edə biləcək sözlərdir*” kimi müəyyən edir [12, s.229].

T. Banquoğlu isə nidaları belə izah edir: “*Bir duyğunu, bir arzusunu canlı və bəzən tək bir şəkildə özünü ifadə etmək və kiməsə müraciət etmək üçün istifadə olunan sözlərə nidalar deyilir*” [1, s. 396,].

1. Ağrı-acı bildirənlər: *a, aa, vay, vah-vah, ah, yazık və s.*
2. Kığılmə mənası verən nidalar: *cart, ah, eh, hey, hıh, oh, ohoo, puf, vıış, ya ve s.*
3. Bəyənmə, təqlid bildirən nidalar: *aferin, ah, ohoo, bravo, bre,hah, hay, hey, gidi hey, humm, işte, peh, peh, yahu, ya, vallahi ve s.*
4. Sevgi, məhəbbət, şəfqət bildirən nidalar: *ah, be, eee, hay, hey, heeeh,hele, oh, varol, yaşa, yaşasın, yeeh və s.*
5. Bəyənmemək mənası bildirən nidalar: *humm, öh, yazık, yuh vəs.*
6. Bezmək, sıxılmaq mənası verən nidalar: *ah, aman, aman be, öf, uf, uhh, vıış, of, abe, be, e, hey və s.*

Ayrıca qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə dilçiliyində bütün səstəqlidi sözlər nida hesab olunmaqdadır. Məsələn, *pırr, lak-lak, vızır-vızır, şak-şak, pisi-pisi, pist, kuçukuçu* və s.

Türkiyə türkcəsində milli nidalarla yanaşı çox sayda alınma nidalar da işlədilməkdədir. *Efendim* yunan, *bravo* fransız, *imdat, mədət, vallah, acaba, pekala* nidaları ərəb dilindən alınmışdır.

Azərbaycan dilinə nidaları ətraflı tədqiq edən K.Hacıyev qeyd edir ki, türkologiyada nidaların təsnifi məsələsi mübahisəli olub mənası, vurğu və intonasiyası elektro-akustik cihazlarla fonolaboratoriyalarda tədqiq edilməmişdir [10, s.29].

Nidaları üç qrupa bölməyi daha məqsədəuyğun hesab etdik. Belə ki, 1. Emosional nidalar, 2. Əmr və müraciət bildirən nidalar. 3. Adət və qaydalarla bağlı nidalar. Burada emosional nidaları da bir neçə qrupa bölmək olar (ağrı bildirən, qəzəb, hiddət, arzu-ümid, tərif-alqış, yalvarış-imdad, təəssüf-kədər, peşmançılıq, sevinc, qorxu, narahatlıq və s. bildirən nidalar.)

1. Emosional ədatlar: *a! ə!, o! e! ey! uy! ax! ah! oh!, ox! ux! of!, əh! ba! pa!, va!, fu!, hə!, hm!, aha!, oho!, ehe, bay, bıy, boy!, buy!, bah!, bəh!, pah!, pəh!, tufu!, puf!, püf!, vah!, vax!, vəh!, vey!, xux!, ura!, fuş!, ehey!, behey!, baho!, paho!, ay ah, eyvah!, can!, ayçan, ayçan-ay can, heyf!, eydad!, ay vay!, oy bay!, oxay!, heyfa!, afərin!, mərhəba!, maşallah!, yazıq!, bərəkallah!, lənət!, əstəğfurullah!, lənətullah!, vaveyla!*
2. Əmr və müraciət bildirən nidalar iki qrupa bölünür: *İnsanlara müraciətlə işlədilən nidalar: a, ə, ey, hey, huy, ehey, ehehey və s. heyvanlara və quşlara müraciətlə işlədilən nidalar və ya vokativ sözlər: piş-piş, qurrey, toş-toş, toşa, dhə, beç-beç,, cip-cip, dü-dü-dü, kiş kış-kış, və s.)*

K.Hacıyev əmr və müraciət bildirən nidalara aşağıdakı sözləri də əlavə edir: “*pərvərdigara, ilahi, ilahi-pərvərdigara, xudaya, ey, ry tanrı,ya, yahu, ya allah, ya rəbbi, ay şabaş, haşşabaş, diqqət, diqqət, mərə, ağız, az-az, ağaz, ağez, ə, ədə, ayə, əşi, əlo, allo, sss, tss, şşş, çşş, haydı, arş, marş, bis, lay-lay-lay, bay-bay-bay, şayba-şayba* və s. [10, s.140].

K.Hacıyev bu qrupa daxil olan nidaları müəyyən insan kollektivinin mərasim, adət və qaydalar ilə bağlı nidalaşan sözlər adlandırır [10, s.149]. Məsələn: *salam!, salamunəleyküm!,*

əleyküm!, vəəleyküm əssəlam!, xudahafiz! xudanasir!, əlvida!, uğur olsun!, ilahi şükür!, bismillah!, əlhəmdülillah!, valla! və s.

Türkmən dilində nidalar iki yerə bölünür. Hiss və həyəcan ifadə edən nidalar və çağırış nidaları.

Duyğu, həyəcan ifadə edənlər: *a, ah, beh (of), behey (oh), bövf (of), oh, övf (of), vah, veyt (oh, hey), be (peh), vey-vey (oh oh), bay-bov (eh), bay-ba (eh), pəəhey valla (Tanrım), vay-ey (oh), və (oho), tüf (tüh), vey-vey-ey (vay vay), berekellaa (bravo, məşallah), tüveleme (kahretsın), armaan (ah, ne yazık), pəäh (oh, oh).*

Səslənmə yəni çağırış nidaları: *ey, ohaav (ey, hey), ay (ey, hey), yeri (hey), hanı (haydi), ayuuv (ey), av (hey), ahoov (ey, hey), hav (ey, hey), hay (ey, hey [18, s.124]).*

Türkmən dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq təsdiq ədatları və bəzi modal sözlər “cavab nidaları” adlandırılır. Məsələn: *ää-hää/ääh-ää (bəli tamam), bolar (olar), bolyaar (yaxşı, oldu), elbetde (əlbəttə, tabii), hava (bəli), hää (evet), hop yaxşı), maakuul (yaxşı), yagşı (olur), şübhesiz (şüphemiz), yook (yox, xeyir), hey (yox) və s.*

Türkmən dilində Azərbaycan dilindəki işarə əvəzlilikləri də “göstərmə nidaları” kimi istifadə edilir. Məsələn: *tää (te, işte), ana (işte, aha), anhaa (aha, işte), inhaa (aha, işte), ine (işte, aha), holha (işte) və s. [8, s.47].*

Türkmən dilində nidalar mənşəyinə görə, quruluşuna görə, vəzifə və xüsusiyyətlərinə görə üç növə bölünmüşdür.

Türkmən dilində nidaların quruluşuna görə üç növə ayrılmışdır [8, s.47].

1) Tək hecalı nidalar: *A, o, ə, ah, əh, oh, əl, uf, bə, hə, hiy, bəh, vah, viy, vey, və s.*

2) İki hecalı ədatlar: *ah-a, bo-o, ede, oho, uraa, vaay, haav, hüüm, boov, giuv, daat və s.*

3) Eyni sözün təkrarından yaranan nidalar: *oh-ho-ov, hah-hah-ha, tüf-tüf, hop-hop, tooba-tooba və s.*

Türkmən dilində işlənən nidaları ifadə etdikləri məna baxımından aşağıdakı qruplara bölmək olar.

1. Sevinc, şadlıq və xoşbəxtlik bildirən nidalar: *ay, bay-bay, bo-o, be-e, buuşlik, heycaanelek, caanelek, uraa, urra və s.*
2. Təəccüb, heyrət, şüphə, tərəddüd, bildirən nidalar: *a-hoov, Allaa-Allaa, əl!, bah-oov, bay, bay-baa, baa, bay-bu-uu, be, ay, yooğ-a, be-e, be, ey-hoy, oho, pah, pah-pah, va, tooba tooba, tooba estaağpıralaa, viy və s.*
3. Məmnuniyyət, sevgi, nəzakət, bildirən nidalar: *bay!, hoov, bay-bay-oov!, bäh!, can-can!, yaaşaa!, armaa(ñ)!, baar bol(un)!, berekellaa, tüveleme, göz değmesin və s.*
4. Kin və nifrət bildirən nidalar: *äh!, tüf!, hey!, vah!, pahay!, gözüñ çıksın!, atana nālet! / atananālet! / ātenet!, haram!, öyüñ köysün!..*
5. Qayğı, kədər, acıma hissi ifadə edən nidalar: *vay!, vah!, ah!, armaan, vahey, vayey, vey-vey və s.*
6. Narazılıq bildirən nidalar: *ah, pəhey, him, hay, öf, tooba-tooba və s.*
7. Təəssüf, şikayət və kədər ifadə edən ünsiyətlər bildirən nidalar: *vah-vah, ah, pəhey, armaan, ähh, vahey, vayey, vey-vey və s.*
8. Ağrı, acı, yorğunluq bildirən nidalar: *vay, hay-vay, vayey, üff və s.*
9. Qorxu və narahatlıq bildirən nidalar: *daatbiidaat, daat-peryaat, vä-ä-ä, hay, ey, vayh, vah, vay, vay-vay, ba-a və s.*
10. Ehtiyatsızlıq, istehza, hörmətsizlik və məzəmmət bildirən nidalar: *he, hä-ä, hiş, hiy, aha, him, əl, häh-häh, pä-hey və s.*
11. Xatırlatma, ehtimal və təxmin bildirən nidalar: *a, ä, himm, hümm və s.*
12. Çağırış bildirən nidalar: *ahaav / ahaav / ah-ah-oov, o-ho-oov, ayuv, ov, ahoahaav, ya, allo, ahay / ahey, ey, haav / hoov, ha-aav / ho-oov, hay / hey və s.*
13. Əşyaları işarət etmək üçün istifadə olunan nidalar: *anhaa, ana, inhaa, ine, hona, holha, honha, hanha, me gibi və s.*
14. Təsdiq və inkarlıq bildirən nidalar : *a-hoov!, hava, hä, yook, hi və s.*

Türkmən dilində nidalar onun təsnifatı, sintaksisdə necə qiymətləndirildiyi və hansı teminin cümlə elementi kimi işlədilməsi də bir çox alim tərəfindən araşdırılmışdır. Nidaların təsnifi və bölgüsü məsələsi ilə bağlı mövzular haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Türkiyə dilçisi N.Biray qazax dilindəki nidaları tədqiq edərək yazır: “*Nidalar qazax dilində “odağay” termini ilə adlandırılır*” [3, s.789-809]. M.Nurmaxanova hesab edir ki, nidaların yaranması dillərin yaranması ilə sıx bağlıdır, çünki insan duyğularını və intuisiyalarını sözlə ifadə etmək mümkün olmayan hallarda yalnız nidalardan istifadə etməklə ifadə edilə biləcəyini bildirir. Nidalar insanın özü və yaratdığı mühitlə münasibətləri nəticəsində yaranmışdır. Onlar bütün insan duyğularını ifadə edən stereotip sözlərdir. Bu səbəbdən də dilimizdə nidalar qədim zamanlardan tarixi kateqoriya kimi işlənmişdir. Qazax dilinin qrammatikasında nidalar ayrıca söz qrupları kimi, yəni müstəqil nitq hissəsi olaraq verilmişdir.

“Hızırki Qazax dilinin qrammatikası” adlı əsərdə qazax dilindəki nidalar bu cür dəyərləndirilir: “*Nidalar, deyilən fikri cümləni alternativ olaraq vurğu və ahənglə bəzəyərək hiss-həyəcan ifadə edir. Onlar özlüyündə cümlənin elementi ola bilməzlər. heçbir cümlə üzvü ilə sintaktik əlaqəyə girmirlər. Bu xüsusiyyətləri ilə onlar insanların bir çox duyğularını ifadə edə bilirlər. Qazax dilində nidalar təkcə insanlar üçün istifadə edilmir, Bundan heyvanlar üçün də istifadə olunduğu bildirilir. Nidalar quşları və heyvanları çağırmaq üçün də istifadə edilir*” [15, s.364].

Tatar dilində nidalar “ımlık” termini ilə adlandırılır. Tatar dilində aktiv şəkildə işlənən nidalar bunlardır: *ah, eh uh, ai-yai, tfu, uf, əh, abou, ah-həy, o-ho-ho, çu, əydə, çu, mars, tait, alqış və s.*

Özbək dilində nidalar “ündav” termini ilə adlandırılmaqdadır. Digər köməkçi nitq hissələrindən fərqli olaraq özbək dilində türkmənşəli nidalar daha çoxdur. Bir səsdən, iki səsdən və ya tərkibi nidalar özbək dilində də mövcuddur. Məsələn: *ah, eh, əh, ih, iy, ov uh, oh, ibi, oho, poşt, cim, xəh, xob, xop, heh, hah, huv, vah, xayt, vayboy, himm, ebiy, ah-ah-ah, dad, xuda, fu, eh-he, xa-xa-xa və s.*

Özbək dilində istifadə olunan nidalar Azərbaycan dilində olduğundan az fərqlənmişdir. Belə ki, hiss və duyğuları ifadə edənlər: *abbâ (vay), vâh (vay), vây (vay), ah (ah), a (ah, eh), uh, uf, av (of), tuf (tfu), oho, ättäng (yazıq), dâd (imdad), bây-bây (heyrat, və nifrət bildirən nida), esiz (təəssüf), hox-hö (heyrat etmək), bälli (aferin)* [18, s.176].

Özbək dilində 179 nida qeydə alınmış bunların içərisində yalnız 44-ü təəccüb bildirən nidadır [7, s.115].

Nəticə: Beləliklə, sözlərlə fikirlərimizi ifadə etdiyimiz kimi duyğularımızı da nidalarla ifadə edirik. Bu bir gerçəkdir ki, nidalar ad və feillərdən tamamilə fərqli xüsusi söz qrupudur. Onlar vokativ sözlərdən və səs təqlidi sözlərdən tamamilə fərqlənir. Əslində nidaların leksik mənası olmadığından onların məna növlərinin təsnifi məsələsini biz şərti qəbul edirik. Nida danışanın hiss və duyğularını adlandırmadan ifadə edən sözlərdir. Onlarda nominativ funksiya yoxdur. Onlar morfoloji cəhətdən dəyişməzdir. Nidalar intonasiya cəhətdən başqa leksik-qrammatik söz kateqoriyalarından fərqlənir. Nidalar xüsusi söz kateqoriyası kimi dilin lüğət tərkibinə daxil olan başqa tip sözlərdən seçilir. Bununla belə başqa tip sözlərlə həm də sıx qarşılıqlı əlaqədə olur. Başqa sözlər yeni nidaların yaranması üçün mənbə təşkil edir, eləcə də əksinə. Müstəqil mənalı sözlərin nidalara çevrilməsindən o vaxt danışmaq olar ki, onlar öz əvvəlki leksik mənalərini, qrammatik səciyyələrini itirsin, hiss və duyğuların ifadəsinə çevrilsin. Fikrimizcə, çox nidanın cümlə dəyəri olduğunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, nidalar isim, sifət, zərf, əvəzlik və ya feil kimi müstəqil söz qrupları olaraq araşdırılmalıdır. Nidalar digər söz növləri kimi təbii olaraq müxtəlif səbəblərdən yaranır. Beləliklə, türk dillərində nidaların məzmunu rəngarəngdir. Nidalar, mübaligə etmək məqsədi ilə, çağırış, yalvarış, istehza, təəccüb, qorxu, narahatlıq, kədər, sevinc, utanma, hürkmə, yorğunluq, nifrət, kin, qəzəb, minnətdarlıq peşmanlıq, tərif, sıxıntı, şikayət, günahlandırma və s. mənalara ifadə edir. Qeyd edək ki, türk dillərində nidalar məişət üslubunda və bədii üslubda daha çox işləkdir. Onların rəsmi-işgüzar və elmi üslubda işləkliyi daha azdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Banguoğlu, Tahsin, 1990; Türkçenin Grameri, TDK Yay., 3. bsk., Ankara.
2. Baydar, T. Ünlem üzerine, TÜRK, Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi 2016 Yıl:4, Sayı:7 Sayfa:127-151.
3. Biray, N. Kazak türkçesinde ünlemler, Uluslararası VI. Türk Dili Kurultayı Bildirileri (20–25 Ekim 2008), I. Cilt, TDK Yay., Ankara, 2013, s. 789 -809.
4. Clark, L. Turkmen Reference Grammar, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1998.
5. Eker, S. (2010). Çağdaş Türk Dili, Ankara: Grafiker Yayınları. enedilim.com Erişim Tarihi: 25. Kasım 2017; <https://enedilim.com/sozluk>.
6. Ergin, M. (1972). Türk Dil Bilgisi, İstanbul: Bayrak Yayınları.
7. Eynel, S. Özbək türkçesinde ünlemler, Doktora tezi, 2018, s.115 https://www.academia.edu/62752549/%C3%96zbek_T%C3%BCrk%C3%A7esinde_%C3%9Cnlemler
8. Gökçür, E. (2018), Türkmen Türkçesinde ünlemler/ file:///C:/Users/Ruslan/Downloads/1962003320_10-Dr._%20%C3%96%C4%9F_r.%20%C3%9Cyesi%20Engin%20G%C3%B6k%C3%BCr.pdf
9. Hacıeminoğlu N. Türk Dilinde Edatlar; MEB Yay., İstanbul. 1974.
10. Hacıyev, K. Azərbaycan dilində nida, Bakı: Nurlan, 2005.
11. Xudiyev N. Qədim Türk yazılı abidələrinin dili, Bakı: Elm və Təhsil, 2015, 596 s.
12. Kaya, B. (1984) Türkçe Dilbilgisi; Dergah Yay., İstanbul.
13. Konrad, Konrad, Echlich (1986). *Gnterjectionen*, Tübingen: Niemeyer Verlag 1986.
14. Korkmaz, Zeynep (1992). Gramer Terimleri Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. tdk.gov.tr (2017) Erişim Tarihi: 15 iyul 2024; http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&view=gts.
15. Qazaq SSR Gılım Akademiyası Til Jäne Ädebiyet İnstitutı, 1954, Almatı.
16. Rüstəmov, Q. Köməkçi nitq hissələrinin tədrisi/ Q.Rüstəmov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2013. – 160 s.
17. Şükürlü, Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Bakı: Maarif, 1993.
18. Türk yazı dilləri, <https://ets.anadolu.edu.tr/storage/nfs/TDE303U/ebook/TDE303U-11V3S1-8-0-1-SV1-ebook.pdf> s.176.
19. Zeynalov, F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası/ F.R.Zeynalov. – Bakı: MBM nəşriyyat, – 2008. – 354 s.
20. Zeynalov, F.R. Müasir türk dillərində ədat və modal sözlər/ F.R.Zeynalov. – Bakı: Maarif, – 1965. – 124 s.
21. Батманов И.А. Части речи в киргизском языке. Фрунзе, 1936.
22. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М-Л., 1948.
23. Илминский, Н. Материалы к изучению киргизского наречья, Каяанского Универ., 1860, 140-143.
24. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М - Л, 1956.
25. Кононов, А.Н. Грамматика узбекского языка. Ташкента, 1948.
26. Сарыбаев, Ş. Междометие в казахском языке. Автореферат к.д., Алма-Ата, 1953; С.Иманалиев. Междометие в киргизском языке. Автореферат к.д., Фрунзе, 1964, s.8

Dilber Camali

Interjections in turkic languages

Summary

Interjections, which have a special place in the parts of speech, are very rich and colorful in turkic languages. in turkology, there is no uniform classification of interjections accepted by all. the lack of study of interjections, their imitation due to some similarities and the inclusion of vocative words in exclamations, the failure to take into account the specific polysemy of interjections made it difficult to solve this issue. from this point of view, the existing classifications on the lexical-semantic division of interjections in turkological literature are flawed. in some works,

the given classifications have been partially successful as the specific ambiguity of interjections has been taken into account. their position in the parts of the speech was determined, the evaluations of various scientists were reviewed, and the obtained results made it possible to come to a certain opinion. in the article, the characteristics of interjections used in turkic languages are analyzed, similarities and differences are revealed.

Key words: *interjections Turkic languages, lexical-semantic, parts of speech, etc.*

Дилбер Джамали

Восклицание в тюркских языках

Резюме

Восклицание, занимающие особое место в частях речи, в тюркских языках очень богаты и красочны. В тюркологии не существует единой, принятой всеми классификации восклицаний. Незнание восклицаний, их имитация за счет некоторого сходства и включения в восклицания звательных слов, неучет специфической многозначности восклицаний затрудняли решение этого вопроса. С этой точки зрения существующие классификации лексико-семантического деления восклицаний в тюркологической литературе ошибочны. В некоторых работах данные классификации оказались частично успешными, поскольку учитывалась специфическая неоднозначность восклицаний. В статье определено их положение в частях речи, рассмотрены оценки различных ученых, а полученные результаты позволили прийти к определенным мнениям. В статье были проанализированы характеристики восклицательных знаков, используемых в тюркских языках, указаны смысловые группы.

Ключевые слова: *восклицание, тюркских языках, лексико-семантика, части речи и др.*

Çара tövsiyə edən: *AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu*

Rəyçilər: *professor İsmayıl Kazımov
fil.e.d, dos.Qətibə Quliyeva*